

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2021.03-04.068

УДК 94(47+57)

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Пошанований» за розстріли (лейтенант державної безпеки Павло Іванович Філенко)

Історико-біографічне дослідження, виконане на матеріалах життєдіяльності чекіста Павла Івановича Філенка дає змогу персоніфікувати історію радянських органів державної безпеки, з'ясувати причетність тих чи інших осіб до виконання спеціальних завдань вищих органів влади з охорони революційного порядку в 1920-х роках, розгортання масових політичних репресій в Українській РСР в 1930-ті р., зміцненні позицій радянського режиму у 1940-ві рр. на теренах республіки. Реконструкція життя, діяльності, психологічного стану співробітника держбезпеки П.І. Філенка, репрезентація особистості через сукупність зовнішніх і внутрішніх зв'язків дозволяє переосмислити та переоцінити попередні знання про закриту соціальну касту соціалістичного суспільства, чіткіше окреслити образ співробітника Наркомату внутрішніх справ СРСР. За допомогою емпіричних даних, методу ретроспективного аналізу встановлено об'єктивну картину життєдіяльності співробітника радянських спецслужб низинної ланки, оцінено значення певних історичних подій для особи та ставлення її до них. Статистичний метод став у нагоді при аналізі результатів репресивної діяльності підрозділів Управління НКВС по Чернігівській області в часи Великого терору. Наукова новизна статті визначається акцитуванням уваги на необхідності вивчення діяльності окремих структурних підрозділів НКВС (зокрема комендатур при обласних відділах НКВС) у період зміцнення тоталітарного режиму на території Української РСР.

Ключові слова: НКВС, Павло Іванович Філенко, Великий терор, Чернігівська область.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanelio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Respected» for the shootings (Lieutenant of State Security Pavlo Ivanovich Filenko)

Historical and biographical research based on the life of Chekist (State Security officer) Pavel Ivanovich Filenko allows to personify the history of Soviet state security, to clarify the involvement of certain individuals in the special tasks of higher authorities to protect the revolutionary order in the 1920s, the deployment of mass political repression in the Ukrainian SSR in the 1930s, strengthening the position of the Soviet regime in the 1940s in the republic. Reconstruction of life, activity, psychological state of the officer P. I. Filenko, the representation of the individual set of external and internal relations give the possibility to rethink and re-evaluate previous knowledge about the closed social caste of socialist society, more clearly outline the image of an employee of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR. With the help of empirical data, the method of retrospective analysis, an objective picture of the life of a member of the Soviet special services of the lower level was established; the significance of certain historical events for a person and the attitude to them was assessed. The statistical method was useful in analyzing the results of repressive activities of the NKVD units in the Chernihiv region during the Great Terror. The scientific novelty of the article is determined by the emphasis on the need to study the activities of certain structural units of the NKVD (including commandant's offices at regional departments of the NKVD) during the strengthening of the totalitarian regime in the Ukrainian SSR.

Key words: NKVD, Pavlo Ivanovych Filenko, Great Terror, Chernihiv region.

З'ясування відомостей про штатних виконавців смертних вироків у структурі НКВС досить проблемно. Складно, насамперед, через відсутність джерельної бази. В особистих справах співробітників радянських органів держбезпеки, які залучались до процедури у смертності «ворогів народу» у добу Великого терору практично відсутня інформація про їх безпосередню участь у розстрілах. Виняток складає хіба що, дострокова атестація від 21 квітня 1938 р. на помічника начальника Запорізького міськвідділу НКВС Семена Олександровича Янковича, в якому вказується, що «т. Янкович безпосередньо керував і особисто приймав участь у виконанні вироків у порядку наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР № 00485 і по рішенню Спецколегії Облуду, Трибуналу та Особливої Трійки УНКВС (понад 1000 чоловік)»¹. У вигляді опису бойового подвигу змальована в атестаційному листку участь у спецопераціях або «засудженнях по першій категорії» (так на чекістському жаргоні іменувався розстріл) коменданта Дніпропетровського управління НКВС УРСР Наума Цалевича Турбовського: «Тов. Турбовським безпосередньо проведена велика робота з виконання вироків вищої міри кримінального покарання в порядку



Наум Цалевич
Турбовський

¹ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. 7056, арк. 3-4.

наказів Народного Комісара внутрішніх справ Союзу РСР № № 00485, 00439 і 00593 і за рішенням Колегії Верховного Суду військового Трибуналу і Особливої трійки при УНКВС над ворогами народу, учасниками військово-фашистської змови, шпигунами і диверсантами. Їм особисто виконано понад дві тисячі ста вироків»².

Історико-біографічне дослідження про коменданта Управління НКВС по Чернігівській області сержанта державної безпеки Павла Івановича Філенка у добу Великого терору є продовженням серії нарисів, присвячених виконавцям смертних вироків у 30-х рр. ХХ сторіччя³.

Майбутній чекіст Павло Філенко народився 29 червня 1899 р. в слободі Дворічній – адміністративному центрі Дворічанської волості Куп'янського повіту Харківської губернії. У заповнених власноруч анкетах Павло Іванович вказував, що з'явився на світ у родині хліборобів. Батько – Іван Омелянович господарював на 2,5 десятинах землі, мав одну корову та виховував 2-х синів і 2-х дочок⁴. Однак у ході спецперевірки, проведеної радянськими спецслужбами у 1937 році було з'ясовано, Павло Іванович всіляко замовчував факт, що його «батько мав бакалійну лавку». У поясненні високому начальству, датованому 16 березня 1937 року, П.І. Філенко був змушений визнати, що батько таки займався рік чи два дрібною торгівлею – «продажем бубликів, пря-

ників і цукерок з візка», однак напередодні Першої світової війни полишив підприємницьку діяльність і влаштувався працювати на цукровому заводі в слободі Білий Колодязь Білоколодязької волості Вовчанського повіту Харківської губернії. Мати, Катерина Григорівна Філенко, за свідченнями чекіста лишилася у Дворічній і продовжувала займатися хліборобством⁵. Отже Петру Філенку вдалося довести своє «селянсько-робітниче походження» – важливий аргумент для роботи у радянській таємній поліції. Попри матеріальну скруту, батьки прагнули дати сину освіту. У травні 1907 р. – травні 1911 р. юнак навчався в 2-х класному міністерському училищі, яке функціонувало у слободі Дворічній. У травні 1912 року Павло полишає затишну родинну оселю та вирушає у село Кутківка Дворічанської волості, щоб продовжити навчання у приватній слюсарно-ковальській майстерні заможного селянина Федора Герасименка. Опанувавши спеціальність слюсара, Павло у жовтні 1914 р. перебрався до батька і став працювати підручним слюсарем-водопровідника на пісочно-рафінадному цукровому заводі у Білому Колодязі. У розпал Української революції у травні 1917 р. він опиняється у Харкові, влаштувавшись слюсарем-водопровідником та мідником у слюсарно-ковальській майстерні братів Ігнатових⁶, яка спеціалізувалася на виготовленні різноманітних

² ГДА СБУ (м. Київ), ф. 12, спр. 4227, т. 2, арк. 8.

³ *Solotarjow Wadim. Wer waren die Vollstrecker von Charkow? Die Massenerschießung von polnischen Offizieren im Jahr 1940 – Verantwortungsträger und Täterprofile // Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat. – Nr.33. – 2013. – P. 3-22; Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. – 2014. - №1. – С. 183-200; Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. – 2016. – № 3-4. – С. 251 – 283; Бажан О., Золотарьов В. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана) // Краєзнавство. – 2017 - № 3/4 – С.281 – 306; Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору» // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 8. – Дніпро, 2018 - С. 54-69; *Zołotariow Wadim. Egzekucje oficerów polskich w Charkowie w 1940 r. // Sowietkie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów, – Warszawa 2018, - S.25-46; Бажан О.Г., Золотарьов В.А. Смертні вироків у період Великого терору на Харківщині: статистика, процедура та персональний склад «розстрільної команди» // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2019. – № 1. – С. 5 – 51; Бажан О.Г., Золотарьов В.А. «При проведенні операції в 1937 році... працював під тиском» (Штрихи біографії коменданта УНКВС Миколаївської області Федора Удодова-Орлова) // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга восьма. - Миколаївський обласний центр пошукових досліджень та редакційно-видавничої діяльності. – Миколаїв: Іліон, 2020. – С. 26-38; Золотарьов В.А., Бажан О.Г. Гвинтик машини Великого терору або доля харківського чекіста Григорія Гаркуші // Краєзнавство. – 2020 - № 1-4. – С. 103-112; Бажан О., Золотарьов В. «Я виконував саму чорну роботу в ЧК» (Соломон Соломонович Брук) // Краєзнавство. – 2021. – № 1,2. – С. 83-104.**

⁴ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.1844, т. 1, арк. 33.

⁵ Там само, арк. 33.

⁶ Там само, арк. 44.

залізних виробів (решітки, павільйони, сходи, балкони, брами, віконні рами, ставні, скоби, парасольки) і знаходилася на вулиці Кузнечній 44 (нині 40). Коли при владі в Україні перебував гетьман Павло Скоропадський, П.І. Філенко за власними суперечливими свідченнями «проводив активну роботу проти німців і різних відтінків

білогвардійщини» за що «піддавався репресіям білогвардійщини»,⁷ або зауважував про свій арешт німецькими окупаційними військами⁸. Прикметно, що в службових анкетах Павло Іванович жодних конкретних фактів протистояння з Гетьманом, німецькими окупаційними військами та Денікінським режимом не наводить.



Реклама слюсарно-ковальського закладу братів Ігнатових, в якому працював Філенко (фото з сайту Остання адреса-Україна)

Якби там не було, але у листопаді 1918 р. він пристає до червоного партизанського загону, який діяв поблизу рідного села. Після вторгнення московсько-більшовицьких військ на Харківщину партизанський загін, у якому перебував Філенко був реорганізований у 12-й партизанський полк спочатку 4-ї партизанської дивізії, а потім 4-ї стрілецької дивізії та перекинутий на Донбас. Брав участь у зіткненнях з донськими козаками під Попасною, Дебальцева, Родаково, Луганська, Шмідтівки (нині Лутугине). На початку березня 1919 року у бою поблизу села Сімейкине Павло був важко поранений у ліву ногу (кулею було понівечено голілку)⁹. Процес реабілітації проходив у шпиталі у м. Куп'янську та на станції Касторна Воронезької губернії. Після одужання у липні 1919 року став курсантом Орловських командних піхотно-кулеметних курсів. У складі загону курсантів у вересні-листопаді 1919 р. Павло Філенко брав участь в боях з денікінськими вій-

ськами під Курськом, Орлом і Мценськом¹⁰. Влітку 1920 р. під час оборони станиці Слов'янської під Катеринодаром від врангелівців зазнав контузії¹¹. Згодом бойовий шлях продовжив на Кубані, воюючи проти «Армії відродження Росії», очолюваної генерал-майором Михайлом Фостіковим¹².

Після закінчення курсів П. Філенко у 1920 р. служив командиром взводу 2-го запасного полку у Баку, який був задіяний у придушенні антирадянського повстання у районі азербайджанського міста Ленкорань¹³. У 1920–1921рр. у якості ад'ютанта батальйону 281-го стрілецького полку 94-ї



Павло Іванович Філенко

⁷ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.1844, т. 3, арк. 82.

⁸ Там само, арк. 130 зв.

⁹ Там само, арк. 134 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 82

¹² Там само, т. 1, арк. 36.

¹³ Там само, т. 3, арк. 199.

бригади XI армії брав участь у розгромі заколотників в Дагестані та боях з противниками радянської влади під Темір-Хан-Шуре, Казі-Кумух, Гуніб¹⁴.

У середині травня 1922 р. Павло Іванович отримав місячну відпустку і відбув до рідного селища Дворічна. Під час відпочинку, загартваному у боях червоноармійцю, було запропоновано перейти на роботу до Державного політичного управління при НКВС УСРР. Тож до м. Самари, де був розквартирований його військовий підрозділ, Філенко не поїхав так як 15 червня 1922 р. посів посаду уповноваженого по боротьбі з бандитизмом при Куп'янському політбюро ДПУ¹⁵. У той час Харківський губернський відділ ДПУ відчував гостру нестачу у чекістах з числа місцевих українців. Станом на осінь 1921 р. з 909 штатних співробітників лише 68 (7,4%) були за національністю українцями¹⁶. Потребувала принципово нового кадрового забезпечення й Куп'янське політбюро ДПУ, яке на осінь 1921 р. мало суттєві недоліки у роботі інформаційної групи (налічувало 5 районних інформаторів-чекістів і 170 нештатних інформаторів) та групи по боротьбі з бандитизмом (6 повітових уповноважених)¹⁷. Крім того територіальний підрозділ ДПУ вкрай потребував залучення до своїх лав представників корінного народу, так як у 1920-х роках 84,1% населення тодішньої Куп'янської округи складали українці¹⁸. За обставин, що склалися саме кандидатура П.І Філенка - місцевого мешканця з великим бойовим досвідом - була найбільш прийнятною для зарахування у штат Куп'янського політбюро ДПУ. Успіхи новоспеченого чекіста в оперативній діяльності належним чином оцінив Куп'янський повітовий виконавчий комітет і бюро комітету КП(б)У, який 10 березня 1923 р. «в день ювілею V-ї річниці органів ЧК-ДПУ за ліквіда-

цію бандитизму по Куп'янському повіту» нагородило Філенка срібним годинником¹⁹.

Як не дивно, але в особовій справі чекіста відсутні відомості або звіти про його вклад у нейтралізацію куркульської «контрреволюції» в регіоні. У досє збереглася лише службова характеристика на П. Філенка, підготовлена начальником Куп'янського окружного відділку ДПУ Соповим за перше півріччя 1925 р., в якій скупі йдеться про його особисту участь у жорсткому протистоянні радянських спецслужб з невдоволеними масами населення у першій половині 1920-х років: «Здібний в роботі по боротьбі з бандитизмом... Можна використовувати в ударних групах і з розвідувальної сторони по б/б (боротьбі з бандитизмом)... Політично нерозвинений. До недоліків раніше замічена – випивка, нині цей недолік зжитий. Добрий як розвідник по сільському бандитизму і чудовий боєць – безстрашний»²⁰.

Після скорочення штату районних уповноважених у територіальній структурі радянських органів державної безпеки П.І. Філенко 1 січня 1925 р. був переведений на посаду фельд'єгера фельдкоманди Куп'янського окружного відділу ДПУ і обіймав цю посаду до 2 вересня 1927 року. У той час фельд'єгерський корпус ДПУ УСРР організовував і здійснював таємне листування між структурними ланками органів держбезпеки, державними та партійними органами; охороняв фінансово-кредитні установи, проводив інкасації грошей і цінностей тощо. Для проїзду в потягах за фельд'єгерським корпусом бронювалися окремі купе на два або чотири місця в м'яких вагонах, а у випадку їхньої відсутності – вільні відділення в жорстких вагонах. Як свідчать численні документи, фельд'єгері систематично зловживали своїм службовим становищем: вимагали від начальників станції надання

¹⁴ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, арк. 109 зв.

¹⁵ Там само, арк. 41.

¹⁶ Золотарьов В. Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1919 рр.): історія, структура, функції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.126.

¹⁷ Державний архів Харківської області, ф.Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 34.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – С.291.

¹⁹ ГДА СБУ (м.Чернігів), спр. 1844, т. 1, арк. 9 зв.

²⁰ Там само, т. 3, арк. 124.

їм значно більшої кількості місць, ніж це дозволялось, перевозили разом з таємною кореспонденцією звичайний багаж за державний рахунок, виступали ініціаторами постійних конфліктів з транспортною адміністрацією й агентами транспортних відділів ДПУ²¹.

Спочатку робота фельд'єгера Філенка в Куп'янську характеризувалася суто позитивно: «при максимальному навантаженні – мінімум 25 відряджень на місяць, незадоволення не виявляє. Бездоганно чесний. Будь-які злочини не мали місця»²².

Керівництво Куп'янського окружного відділу ДПУ, не маючи претензій до професійних навичок Філенка по-різному оцінювали індивідуальні особливості його темпераменту. Так в атестації за період роботи з 1 січня 1926 р. по 15 лютого 1927 р. начальниця фельд'єгерського відділу відзначила: «недисциплінований, ініціативи в роботі не виявляє. Ставлення до товаришів по службі не товариське, до начальників – невитримане та грубе. Своєю невитриманістю діє розкладаюче на співробітників»²³. Секретар Куп'янського окрвідділу ДПУ з вердиктом начальника П. Філенка не погодився: «Старий чекіст... Говорить правду в очі, тому здається невитриманим»²⁴. Начальник Куп'янського окрвідділу ДПУ був більше категоричний в оцінці ділових якостей П. Філенка: «Дисциплінований формально – руки по швам, але відповідної дисципліни не любить. З товаришами грубий. Полюбить обмовити і висміювати товаришів без причини. Політично не розвинений, володіти собою не вміє»²⁵.

З метою позбутися норовливого працівника у вересні 1927 року П. Філенка, за згоди очільника Куп'янського окружного відділу, було переведено до Мелітополя на посаду фельд'єгера в окружному відділу ДПУ. На новому місці службі він виявив себе на високому рівні. Вступ до лав ВКП(б) (вересень 1927 р.) сприяв призначенню у першій декаді листопада 1928 р. Фі-

ленка на посаду начальника фельд'єгерського відділку Мелітопольського окружного відділу. Проте зовсім швидко верхівка чекістського підрозділу розчарувалася у організаторська здібностях Павла Івановича. В атестаційному листі, датованому 1928 роком, підкреслювалося: «чесний, дисциплінований, але мало енергійний. Загальний і політичний розвиток слабкуватий, через що робота начальника Ф.В. (фельдвідділку – авт.) є для нього важкою. Недостатньо авторитетний серед фельд'єгерів. Потрібна підтримка і постійне керівництво і, можливо, виросте добрий працівник і начальник Ф.В.»²⁶. Унеможливило подальше перебування П. Філенка на посаді начальника фельд'єгерського відділку системне зловживання його підлеглими службовим становищем. Фельд'єгери Мелітопольського окружного відділу ДПУ неодноразово були спіймані на перевезенні пакунків приватного характеру. У наказі ДПУ УСРР № 277 від 12 грудня 1929 р. заступник голови ДПУ Карл Мартинович Карлсон розцінив дії мелітопольських фельд'єгерів абсолютно неприпустимими та оголосив догану їхньому командир²⁷.

«Реабілітуватися» опальному фельдегеру довелося в ході здійснення органами держбезпеки у 1930 р. операції по виселенню так званих куркулів у віддалені куточки СРСР²⁸. Активна участь у каральних акціях радянської влади під час політики колективізації не гарантувала П. Філенку збереження за ним посади начальника фельд'єгерського відділку. У липні 1930 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника фельд'єгерського



Карл Мартинович Карлсон

²¹ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Видавництво Національної академії СБ України, 2000. – С.154-155.

²² ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 3, арк. 174 зв.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, арк. 138.

²⁷ Там само, арк. 127.

²⁸ Там само, арк. 136.

корпусу ДПУ УСРР Петровський при ознайомленні зі службовою характеристикою на П. Філенку сформулював наступний висновок: «Маючи в своєму розпорядженні достатньо можливостей з роботою не зовсім справляється. Вузький кругозір. Підлягає переміщенню на меншу роботу (начальником експедиції)»²⁹.

Від втрати посади Павла Івановича врятувала адміністративно-територіальна реформа. Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 року «Про ліквідацію округ» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 року «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління» з 15 вересня 1930 року округи в Україні скасовувалися. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони, 18 міст республіканського підпорядкування і АМСРР (до якої входили 11 районів). Якщо реорганізацію органів держбезпеки провели досить швидко (були створені оперативні сектори ДПУ, кожен з яких об'єднував по кілька розформованих округ), то з реорганізацією фельдкорпусів не поспішали. Наказ про призначення Філенку на посаду начальника фельд'єгерського пункту Мелітопольського районного відділу ДПУ лише 20 квітня 1931 року. 2 жовтня 1931 р. на честь X річниці фельд'єгерського зв'язку Колегія ДПУ УСРР нагородила його почесною грамотою і годинником. 20 грудня 1932 р. на честь XV-ї річниці створення органів ЧК-ДПУ Колегія ДПУ УСРР нагородила його почесною грамотою «за довголітню віддану роботу»³⁰. Вже в січні 1932 р. – Павло Іванович опинився в кріслі начальника експедиції зв'язку Кам'янського міського відділу ДПУ Дніпропетровської області³¹.

Для подальшого проходження служби Філенку навесні 1934 року направляють до Чернігова. У ході розмови з начальником обласного відділу ДПУ Михайлом Михайловичем Тимофєєвим, П.І. Філенку не став приховувати свою безграмотність, яка заважала виконанню обов'язків інспектора відділу зв'язку. Істотність даних обставин

змусила М.М. Тимофєєва запропонувати П.І. Філенку, якого знав по чекістській роботі в Харківській губернії, посаду начальника фельдзв'язку. Відповідне клопотання до центрального апарату ДПУ УСРР було надіслане наприкінці квітня 1934 року³². З відповіддю відділ кадрів ДПУ УСРР не забарився.

На початку травня 1934 року з Харкова надійшло депеша, в якій наголошувалося, що П.Філенку з покладеними на нього обов'язками інспектора відділу зв'язку «цілком справиться. У випадку повторної його відмови від виконання обов'язків інспектора, використовуйте його командиром фельдзагону»³³. Лише після тривалих наполягань Філенку отримав посаду начальника експедиції зв'язку Чернігівського облвідділу ДПУ, яку у середині лютого 1935 р. полишив щоб опинитися у кріслі коменданта УНКВС по Чернігівській області³⁴. Через рік у березні 1936 року йому було присвоєне спеціальне відомче звання - сержант державної безпеки³⁵. В обов'язки коменданта обласного Управління НКВС входило виконання смертних вироків над засудженими. Наскільки добре справлявся штатний кат із завданням умирати ворогів народу свідчить уточнююча інформація начальника УНКВС Чернігівської області Андрія Єгорова від 29 травня 1938 року про присвоєння позачергового спеціального звання П. Філенку: «систематично і безпосередньо проводить особливу роботу по комендатурі УНКВС»³⁶. Наскільки був завантажений комендант та його підлеглі «особливою роботою» можна судити зі звітності про кількість засуджених і розстріляних мешканців Чернігівської області за 1936 – 1939 рр.³⁷ (втім не маємо впевненості, що статистика за 1939 р. є повною).



Михайло Михайлович Тимофєєв

²⁹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 3, арк. 138.

³⁰ Там само, т. 1, арк. 9 зв.

³¹ Там само, арк. 6.

³² Там само, т. 3, арк. 84.

³³ Там само, арк. 88.

³⁴ Там само, арк. 199.

³⁵ Там само, арк. 88.

³⁶ Там само, арк. 150.

³⁷ Там само, ф. 42, спр. 35, арк. 11.



Андрій Іванович Єгоров (у центрі з орденом Знак Пошани і знаком «почесний працівник ВЧК-ДПУ») серед делегатів XIV з'їзду КП(б)У від Чернігівської області. Червень, 1938 р. Фото з Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного

Таблиця 1

Кількість репресованих у Чернігівській області

Всього	Засуджено	Розстріляно
1936	1171	10
1937	6974	2265
1938	3347	2838
1939	284	3
Разом	11776	5116

Для проведення масових операцій в липні 1937 р. в НКВС УРСР були організовані так звані міжрайонні оперативні групи. Центрами таких груп в УНКВС Чернігівської області передбачалися: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Прилуки, Ромни, Городня³⁸. Трохи пізніше було прийнято рішення про створення Новгород-Сіверської міжрайонної оперативної групи та проведення слідства Шосткінським районним відділом НКВС. На чекістському сленгу ці групи діяли в межах так званих кущів. До адміністративних центрів «кущів» звозили з районів заарештованих, тут проводили слідство і, як правило, розстрілювали. Звітність про результати діяльності цих груп за другу половину 1937 р. по масовим операціям виглядала наступним чином³⁹.

³⁸ ГДА СБУ (м. Чернігів), ф. 42, спр. 32, арк. 14.

³⁹ Там само, ф. 16, оп. 30, (пор. 103), спр.32, арк. 103-104.

⁴⁰ Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁴¹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 1, арк. 12.

Таблиця 2

№	Міжрайонна оперативна група	Засуджено	
		Всього	Розстріляно
1	Чернігівська	1505	513
2	Городнянська	675	241
3	Конотопська	653	247
4	Ніжинська	148	148
5	Роменська	528	183
6	Прилуцька	440	108
7	Глухівська	318	101
8	Новгород-Сіверська	300	102
9	Шосткінський райвідділ НКВС	138	57
	Разом	5150	1700

Можна припускати, що виконання 513 смертних вироків, у місці дислокації Чернігівської оперативної групи покладалося саме на коменданта Філенка та його підлеглих. «Ударна праця» П.Філенка була належним чином оцінена в Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання завдань уряду» він був нагороджений орденом Знак Пошани⁴⁰. 23 серпня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 1939 Філенку було присвоєно звання лейтенанта державної безпеки⁴¹.



Орден «Знак Пошани»

Початок Другої світової війни Філенко зустрів на посаді начальника адміністративно-господарчого відділу Управління НКВС по Чернігівській області. Початок агресії Німеччини проти СРСР докорінно змінила життя Павла Івановича. Відповідальний за організацію господарчого забезпечення обласного управління НКВС П. Філенко влітку 1941 року опікувався процесом евакуації територіального підрозділу радянських спецслужб. Однак через розгубленість відповідальних працівників партійно-радянського та чекістського апарату здійснити організоване виведення життєважливих ресурсів Управління НКВС з території воєнного конфлікту так і не вдалося. Чернігів охопила справжня паніка коли містяни дізналися, що 19 серпня 1941 р. частини 2-ї танкової групи вермахту захопили м. Гомель та ведуть бої з підрозділами 5-ї армії генерал-майора М.І. Потапова на території Добрянського та Семенівського районів Чернігівської області. Безлад та хаос, який царював наприкінці серпня 1941 року у обласному місті описав у щоденнику секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Попудренко: «23 серпня 1941 р., 21.30. Почали бомбити Чернігів. Всю ніч був у місті. Крім колективу виконкому на чолі з т. Костюченко, ніхто не гасив пожеж від першої бомби. Міліція та НКВС кинули свою будівлю, багато зброї, боєприпасів. Скільки потрібно було зусиль,

щоб змусити їх евакуювати міські магазини та склади. 24 серпня. Вся міліція та НКВС виїхали з міста, кинули місто напризволяще...»⁴²

Після того коли майже вся область опиниться під контролем нацистів Філенко з іншими співробітниками Чернігівського УНКВС 17 вересня 1941 р. прибуде до Києва. Зі столиці УРСР у складі колони НКВС 18 вересня Павло Іванович вирушить до Борисполя. 21 вересня у районі Баришівки Київської області автоколона Чернігівського УНКВС потрапила в оточення. Позбувшись уніформи, партквитка, посвідчення лейтенант держбезпеки прийняв рішення одноосібно виходити з оточення. Здолавши майже 300 кілометрів, 20 жовтня 1941 року Філенко опиняється в Охтирці де його було затримано військовим патрулем і доправлено в місцевий кінотеатр, перетворений гітлерівцями у табір військовополонених. Наступного дня під час прогулянки чекісту вдалося перехитрити конвоїрів і втекти з табору. Уникаючи блокпостів та магістралей, Філенко став просуватися до Харкова. Вже 5 листопада 1941 року у районі залізничної станції Гракове успішно перейшов лінію фронту. З'явившись до особового відділу військової частини РСЧА у с. Петропавлівка Куп'янського району Харківської області отримав наказ прибути до Куп'янська для з'ясування всіх обставин перебування на окупованій нацистами території. Наприкінці листопада 1941 р. особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР винесла вердикт про звільнення Філенка з органів держбезпеки як «негідного довіри». Відділ кадрів НКВС УРСР, отримавши копію висновку у справі П.І. Філенка, не звільнив його з органів держбезпеки згідно ухвали Особливої інспекції, а направив 42-річного співробітника на медичну комісію. Після медичного огляду Павла Івановича визнали непридатним для служби в органах держбезпеки та на підстав наказу НКВС УРСР № 320 від 4 грудня 1941 року звільнили з роботи через хворобу. Центральна комісія НКВС СРСР, розглянувши акт медкомісії НКВС УРСР визнала Філенка придатним для служби в органах держбезпеки і відмовила йому у виплаті пенсії. Дізнавшись про це, Павло Іванович у першій декаді березня 1942 року подав рапорт на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УРСР

⁴² Щоденник М.М. Попудренка (23 серпня 1941 р. – 19 січня 1943 р.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 52.

Романа Васильовича Крутова з проханням переглянути його справу і відновити на роботі в органах НКВС, Уважно вивчивши обставини перебування колишнього начальника адміністративно-господарчої частини УНКВС по Чернігівській області в оточенні, слідчий особливої інспекції відділу кадрів НКВС УРСР, молодший лейтенант держбезпеки Ковальов виніс ухвалу - «вважати можливим використовувати Філенка Павла Івановича на некерівній роботі в органах НКВС до завершення перевірки».



Роман Васильович
Крутов

З 11 березня по 18 липня 1942 р. Філенко працював начальником відділку господарського управління НКВС УРСР. У липні 1942 року Павло Іванович разом зі своєю сім'єю під час супроводу ешелону з особистими речами співробітників НКВС УРСР з селища Мілове Ворошиловградської області (нині у складі Старобільського району Луганської області) до міста Енгельса Саратовської області РРФСР вдруге опинився у ворожому оточенні. Не маючи змоги потрапити у розташування Радянської армії, Філенко разом із сім'єю оселився на хуторі Рубіжне Константинівського району Ростовської області. Через деякий час він був змушений зареєструватися у сільській управі у якості робітника залізниці. Працював у громадській кузні молотобійцем аж до звільнення селища у лютому 1943 року частинами Радянської армії. На початку березня 1943 року Павло Філенко з'явився у відділ кадрів НКВС УРСР і повідомив, що у період з 18 липня 1942 р. по 8 лютого 1943 р. знаходився на окупованій території. Наприкінці березня 1943 р. особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР винесла ухвалу тимчасово допустити Філенка до неоперативної роботи в органах держбезпеки. Наприкінці березня 1943 року його було призначено

начальником адміністративно-господарчо-фінансового відділу УНКДБ по Чернігівській області. Однак пережиті життєві негаразди та перипетії суттєво вплинули на його емоційно-психологічний стан. Зі змісту службової характеристики довідуємося, що П.І. Філенко «недбало ставився до своїх службових обов'язків, внаслідок чого допустив... розбазарювання... трофейних продуктів та жирів. Крім того займався системними п'янками... за що 6 квітня 1944 р. був адміністративно заарештований на 5 діб, знятий з посади та понижений до заступника нач. АГФВ УНКДБ і зарахований в резерв ВК НКДБ до завершення розслідування по даній справі»⁴³.

Лише у квітні 1945 року було поставлено остаточну крапку у розслідуванні обставин перебування П. Філенка у ворожому оточенні. Старший слідчий особливої інспекції відділу кадрів НКДБ УРСР старший лейтенант держбезпеки Мариненко звинуватив П. Філенка в тому, що він після звільнення Київської області від нацистів не вжив заходів для розшуку партквитка, ордену «Знак пошани», а також викрив у нещирості перед органами слідства (опальний чекіст увів в оману дізнавачів про місце схованки особистих документів). В ухвалі акцентувалася увага на тому, що «покази про втечу з полону в м. Охтирка – сумнівні. Крім того, при повторному перебуванні в оточенні військ противника в 1942-1943 рр. Філенко взагалі в розташування частин Червоної Армії виходити не став і, залишаючись проживати на окупованій території, не проводив жодної підривної роботи проти німецьких загарбників». Вердикт особливої інспекції був суворий. Колишнього начальника адміністративно-господарчо-фінансового відділу Управління НКДБ по Чернігівській області Павла Філенка було рекомендовано з органів держбезпеки «звільнити взагалі і передати у військкомат на загальних підставах»⁴⁴. Відповідний наказ НКДБ УРСР з'явився вже після завершення німецько-радянської війни - 21 травня 1945 року. Пошанованого за розстріли ворогів народу в часи Великого терору «чекіста-орденоносця» тоталітарна система заради політичної доцільності легко перетворила на «чужого», «недруга», ізгоя радянського суспільства.

⁴³ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.1844, т. 3, арк. 255зв.

⁴⁴ Там само, арк. 258.

References

1. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2014). Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan Kraieznavstvo, 1, 183-200. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2016). «Ti, khto natsykaly na hachok». Korotki biohrafii kerivnykiv komendatury NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru» Kraieznavstvo, 3-4, 251 – 283. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O., Zolotarov V. (2017). «Osobysto ya rozstriliav 702 kontrrevoliutsionera» (rekonstruktsiia biohrafii chekista Mykhaila Vikhmana» Kraieznavstvo, 3/4, 281 – 306. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2018). Holovni vykonavtsi smertnykh vyrokiv na Prydniprovi u period «Velykoho teroru» Sicheslavshchyna. Kraieznavchyi almanakh. Vyp. 8, 54-69. [in Ukrainian].
5. Bazhan, O.H., Zolotarov, V.A. (2020). «Pry provedenni operatsii v 1937 rotsi... pratsiuvav pid tyskom» (Shtrykhy biohrafii komendanta UNKVS Mykolaivskoi oblasti Fedora Udodova-Orlova) Reabilitovani istoriieiu. Mykolaivska oblast. Knyha vosma. Mykolaivskiyi oblasnyi tsentr poshukovykh doslidzhen ta redaktsiino-vydavnychoi diialnosti. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian]
6. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2021). «Ia vykonuvav samu chornu robotu v ChK» (Solomon Solomonovych Bruk). Kraieznavstvo, 1,2, 83-104. [in Ukrainian].
7. Okipniuk, V.T. (2000). Derzhavne politychne upravlinnia USSR (1922-1934): istoryko-yurydychnyi analiz. K.: Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii SB Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Shchodennyk, M.M. (2000). Popudrenka (23 serpnia 1941 r. – 19 sichnia 1943 r.). Siverianskyi li-topys, 4, 52. [in Ukrainian].
9. Solotarjow, Wadim. (2013). Wer waren die Vollstrecker von Charkow? Die Massenerschießung von polnischen Offizieren im Jahr 1940 – Verantwortungsträger und Täterprofile. Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat, Nr.33, 3-22. [in Polish]
10. Zołotariow, Wadim. (2018). Egzekucje oficerów polskich w Charkowie w 1940 r. Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów. Warszawa. [in Polish]
11. Zolotarov, V.A., Bazhan, O.H. (2020) Hvyntyk mashyny Velykoho teroru abo dolia kharkivskoho chekista Hryhoriia Harkushi Kraieznavstvo, 1-4, 103-112. [in Ukrainian].